

АЙТИБАЕВА Ж. К., МУРАТАЛИЕВА У. Т.

Ош мамлекеттик университети

АЙТИБАЕВА Ж. К., МУРАТАЛИЕВА У. Т.

Ошский государственный университет

AYTIKBAEVA J. K., MURATALIEVA U. T.

Osh State University

КОНЦЕПТ, КОНЦЕПТТЕР АЛКАГЫ ЖАНА ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИКТИЛДИК СҮРӨТҮ

КОНЦЕПЦИЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И КОГНИТИВНО ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА

CONCEPT, CONCEPTUAL STRUCTURE AND COGNITIVE-LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Аннотация: Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге көтөрүүгө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмокто. Макалада келечекте адамзат өкүлдөрү кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенүүгө болору тууралуу сөз болот.

Аннотация: Эпоха глобализации, несомненно, приведет к интеграции, синтезу и обобщению, возвышению, моделированию концептосферы человечества. Научно-технический прогресс, оперативность интернета, коммуникации и бурный рост в электронном русле станут большим стимулом для сближения недр народов, идентификации концептосфер. В статье говорится о том, как можно надеяться, что в будущем человечество будет иметь не столь разрозненные концепции.

Annotation: Globaldashtyruu dooru adamzattyn conceptosferasyn integratiyalogo, sintezdep zhalpylogo, zhogorku degeelge kotoruugo, okshoshturuuga alyp keleri sheksiz. Ilimiy-technikalyyk progress, Internet, communicatiyn operativdyulygu zhana elektronduk nukta katuу osup zhatyshy elderdin oh kazynasyn zhakyndashtyruuga, conceptosferalaryn identifiсationyogo chon turtku bolmokto. Makalada kelechekte adamzat okuldoru keskin ayyrmalanbagan conceptter alkagyna ee swamps dep ishenuug boloru tuuraluu soz swamps.

Негизги сөздөр: концепт, этнос, билим аймагы, глобалдаштыруу доору, прогресс, интернет, материалдашуу, дүйнө сүрөтү ж.б.

Ключевые слова: концепция, этническая принадлежность, область знаний, эпоха глобализации, прогресс, интернет, материализация, образ мира и т. д.б.

Keywords: concept, ethnicity, area of knowledge, the era of globalization, progress, Internet, materialization, image of the world, etc.

Концепттер дискреттүү, автономдуу болгону менен өз ара түрдүүчө байланыштардажашайт. Алар ой казынасында аркы-терки, оң-тетири, алыс-жакын катыштагы, түркүн

көлөмдөгү, катмардагы, алакалардагы, татаал түзүлүштөгү “торчолор” сыяктуу орун алат. Концепттердин жыйындысы өзүнчө когнитивдик-семантикалык алкакты жаратат.

Концепттер – алкагы этностун ой сүрөттөрү, элестөөлөрү, схемалары, символдору, түшүнүктөрү, пропозициялары, фреймдери, гештальттары уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө берилген, сырткы дүйнөнүн ар кыл белгилерин жалпылоочу концепттерден турган билимдердин жыйындысы.

Биз бул жерде концептосфера, билим аймагы [1, 112-114 бб.] концепт же концепттер чөйрөсү [2, 58-60 бб.] концепттер алкагы, когнитивдик мейкиндик, концепттер кору, когнитивдик база ж.б. терминдерин параллелдүү эле колдонобуз. Анткени бул аталыштардын маани-маңызы өтө жакын, бирин экинчиси толуктайт жана аң-сезим элементтеринин жалпы топтомун окшош эле чагылдыра алат. Этностун бүткүл билими, тажрыйбасы, эстутумундагы маалыматы анын концептологиясын түзөт. Концепттер аймагы улут өкүлдөрүнүн, конкреттүү тилди колдонуучулардын ойлоо көрөнгөсүн, корун, негизин, ой жүгүртүү тереңдигин, багыттарын аныктайт, жүрүм-турумун, сүйлөө-түшүнүүсүн жөндөйт. Алар “менталдык (ойлонулуучу), байкалгыс бирдиктер” [1, 112-б.] ой тутумда потенциалдык мүнөздө жашайт. Концепттер чөйрөсү тилге чейин, тилден тышкары, тилсиз эле боло берет, вербалдашып гана тилге өтүп материалдашат [3, 36 -б.] (Попова, Стернин 2010 :36).

Материалдашканда концепттер алкагынын элементтери тилдик каражаттар аркылуу сыртка чыгат. Буга, албетте, тыбыш-тамгалар (оозеки-жазма кепте), морфемалар, сөз айкаштары, сүйлөмдөр системалары түздөн-түз катышып, концептосферанын бирдиктерин жагдайга, ой-максатка ылайык актуалдаштырып, тизмектештирип вербалдаштырат. “Мунун ичинде лексикалык деңгээл өзгөчө, башка деңгээлдерден айырмаланган спецификалуу системалык-семантикалык байланыштарды реалдаштырарын айтууга болот” [1, 113-б.] .

Бул өңүттөн алганда концептосферанын түзүүчүлөрү этностук аң-сезимде иреттелип, бир системага баш ийип жашайт деп белгилөөгө болот. Анткени лексика өзүнчө системаны түзөт. Ал өз ичинен подсистемаларды, кичи алкакчаларды ажыратып, иерархиялуу, көп баскычтуу татаал түзүлүштөгү алакалар аркылуу байланыштырат. Бирок концепттер менен лексемалар системалары эч эле шайкеш боло албайт. Анткени эки инсандын (бала менен чалдын, аял менен эркектин, окумуштуу менен балыкчынын же, малчынын ж.б.), эки топтун (тилемчилер менен олигархтардын, европалыктар менен азиялыктардын, буддистер менен католиктердин, эскимостор менен нигериялыктардын ж.б.) баалуулуктары, кызыкчылыктары, түшүнүктөрү, дүйнө карашы, көргөн-билгени, ой-жүгүртүүсү, акыл-эс кору түрдүүчө. Бул жерде менталдык лексикалык системалуулук-асистемалуулук жөнүндө да сөз кылууга болот. Бир адам менен экинчи адамдын эстутумдары бир системага баш ийбейт. Бирөөнүн ой казынасы жана лексикону экинчисинен төмөн, жарды же таптакыр эле тайыз болот. Бирөөнүн ойтутумунда тигил же бул концепттин жоктугу аны атаган сөздүн жоктугу менен коштолот, концепттин орун алышы ага тиешелүү сөздүн эстутумга кириши менен ишке ашат. Сөздүн пайда болушуна концепт негиз. Концепт болсо гана, аны “тыштаган” турпат – сөз болот.

Лексиканы система катары аныктоо – изилдөөчүнүн иреттүүлүккө, сөз корун тартипке келтирүүгө болгон умтулуусунун натыйжасы. Лексикага ошол эле учурда асистемалуулук деле мүнөздүү. Анткени сөз жана анын мааниси, белгиленүүчү менен белгилөөчүнүн өз ара карама-каршылыгы, бир белгиленүүчүнүн бир нече белгилөөчүгө, бир нече белгилөөчүгө бир белгилөөчүнүн туура келиши (омонимия, синонимия, полисемия, супплетивизм ж.б.),

---

деффектүү парадигмалардын болушу (кемтик, “чала” парадигмалар), окказионализмдер, арголор, норманын бузулуулары ж.б.у.с. көптөгөн кубулуштар лексиканын системасыздыгынан, толук системаланбастыгынан кабар берет.

Тилдин лексикалык кору этностун фольклоруна, маданиятына, адабиятына, илимине, билимине, техника-технологиянын, искусствосунун деңгээлине дагы башка көп факторлорго багынычтуу. Элдик оозеки, жазма түрүндө катталган тажрыйбасы анын когнитивдик базасын түзөт. Тажрыйбасы жарды элдердин, демек, концептосферасы да жарды болот, сөздүк кору да өтө тайыз (200-300 чамалуу эле сөздүн кору бар этностор көп).

Ар бир улуттун өз концептосферасы бар. Бир концептосфера башкалардыкы менен айрым тараптары менен тутумдашып, кайсы бир жагы менен кесилишип же чектешип кетет. Улут аралык концепттер арбын. Кээде концепттер региондук, континенталдык мүнөздө да болот. Идеология, дин да элдердин концепттер чөйрөсүнө таасирин тийгизет, көпүрө катары кызмат кылат. Концепттер алкагына, түзүмүнө маданий, социалдык, саясий, экономикалык, илимий, географиялык, расалык ж.б. факторлор да өз үлүштөрүн кошот.

Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге көтөрүүгө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий- техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмокто. Келечекте адамзат өкүлдөрү кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенүүгө болот.

Концепттер алкагын же концептосферага тутумдаш тилдин семантикалык мейкиндиги деген түшүнүк бар. Бул мейкиндик – концептосферанын “тилдик каржаттар аркылуу туюнтулган бөлүгү” [2, 59-б.]. Концепттерди изилдөө сөзсүз тилдин семантикалык мейкиндигин эсепке алат. Бул мейкиндиктин теориялык жоболору XIX кылымда эле иштелип чыккан (М. Бреал, П. Лафарг, М.М. Покровский ж.б.). Мисалы, орус лингвисти М.М. Покровский төмөндөгү постулаттарды сунуштап, аларды семантиканын, семантикалык калктын принциптери катары белгилеген:

- 1) семантиканын закондору ар бир жеке сөздө эмес, сөздөрдүн топторунда, системаларында, талааларында аныкталат;
- 2) бул топтор эки түрдүү болот: а) тил ичиндеги, түшүнүү, элестөө чөйрөлөрүнө карап топтоштурулган алкактар; б) тилден тышкары, предметтик аймактарга карап топтоштурулган алкактар: “базарлар”, “оюн-зооктор”, “өлчөм-салмактар” ж.б. Окумуштуунун ою боюнча, тил ичиндеги мейкиндикте психологиялык закон ченемдүүлүктөр, тилден сырттагы мейкиндикте конкреттүү-тарыхый (социалдык, өндүрүштүк ж.б.) закон ченемдүүлүктөр үстөмдүк кылат;
- 3) универсалдык закон ченемдүүлүктөр (негизинен синтаксистик) сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жана өзгөрүшү (трансформацияланышы) менен байланыштуу; процесстин абстракциясынан анын материалдашкан натыйжасына өтүү (токто → токтом, чеч → чечим ж.б.) ушул универсалдуулуктун бир көрсөткүчү (БЭСЯ 2000: 439-440).

Семантикалык мейкиндикти дүйнөнүн тилдик сүрөтү менен синоним катары кароого да болот [2, 59-б.]. Буларды бириктирген бир нече касиет-белгилер бар:

- 1) алар ири когнитивдик-семантикалык парадигманы түзөт;
- 2) бул парадигманын курамына түрдүү кичи парадигмалар, топтор, талаалар, мейкиндиктер кирет да, өз ара татаал, көп кырдуу, ар багыттуу байланыштар аркылуу семантикалык биримдикти уюштурат;

---

3) аларда тилди пайдалануучулардын социалдык, улуттук, курактык, идеологиялык, профессионалдык ж.б. бөтөнчөлүктөрү аныктаган өзгөчө уникалдуу, эндемикалык семалар болот;

4) дүйнөнүн аң-сезимдеги элементтерине ат беришет, концепттерди материалдаштырып репрезентациялашат;

5) жекече адамдын сезимдик, рационалдык тажрыйбасын элдик менталитеттин контекстинде тартипке салышат, тилдик каражаттар аркылуу эстутумга киргизип сакташат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү лингвистикада жакындан бери эле карала баштады. Ал дүйнө сүрөтү түшүнүгүнө карата гипоним. Айтып кетчү нерсе: дүйнө сүрөтүн аңдоо, түшүнүү, жаратуу аракетин б.з.ч. 7-6-кылымда Анаксимандр баштап, дүйнө түшүнүүнүн парадигмасы Гераклид, Пифагор, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Эпикур, Аристотель, Евклид, Архимед, Клавдий Птоломей ж.б. тарабынан заманына жараша өнүктүрүлүп отуруп, байыркылардын дүйнө сүрөтү калыптанган [2, 63-б.]. 20-кылымдын аягында жалпы илимде дүйнө сүрөтү, дүйнө образы, дүйнө модели, дүйнөнүн жалпы сүрөтү, дүйнөнүн илимий (физикалык, биологиялык ...) сүрөтү сыяктуу түшүнүктөр жайыла баштады.

Дүйнөнүн сүрөтү – 20-кылымдын акырында гуманитардык илимдерде өтө активдүү колдоно баштаган термин. Кыргызстанда бул түшүнүктүн калыптанышына, таркашына жана активдүү колдонуп калышына Л.А. Шеймандын орусча эмгектери зор мааниге ээ болгон. Анын дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн философиялык сүрөтү, дүйнөнүн билингвалдык сүрөтү, дүйнөнүн маданий-тилдик сүрөтү тууралуу пикирлери, сунуштары, табылгалары кыргыз таанууга, лингвомаданият таанууга чоң салым кошкон [6, 225-229-бб.].

Дүйнө сүрөтүнүн маани-маңызын окумуштуулар түрдүүчө аныкташат. Терминди колдонуу чөйрөсү, жыштыгы, мотивациялары да бир кылка эмес. Лингвистика менен маданият таанууда дүйнө сүрөтү термини айрыкча активдүү пайдаланылып жатат. Гносеологиялык көз караштан жалпылап алганда дүйнөнүн сүрөтү деп коомдун, топтун же жеке адамдын аң-сезиминде калыптанган айлана-чөйрө жөнүндөгү билимдердин иреттелген жыйындысын айтууга болот [3, 51-б.].

Когнитивдик лингвистикада дүйнө сүрөтүнүн эки негизги чоң тобу жиктелет:

- 1) дүйнөнүн түзмө-түз (ортомчусуз) сүрөтү;
- 2) дүйнөнүн кыйыр (ортомчулуу) сүрөтү;

Биринчи түр – аң-сезим менен айлана чөйрөнү билип-таануунун натыйжасында жаралган сүрөт. Дүйнө таануу сезүү органдары (көрүү, угуу, жыттоо ...) же абстракттуу ойлоонун жардамы менен жүрөт. Экинчи түр аң-сезимдеги ортомчусуз кабыл алынган дүйнө сүрөтүн материалдаштырган, турпатташтырган экинчи белгилер системасында (китептер, ММК, интернет, сүрөт, ыр, аудиовидеоматериалдар ж.б.) чагылдырылган концептосферанын катталыш натыйжасы.

Дүйнө сүрөтү (ДС) өз ичинен дагы башка кичи түрлөрдү ажыратууга мүмкүндүк берет.

Булардын айрымдарын келтирели.

1. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү (ДТС) – этностун же жеке адамдын аң-сезиминде жаралган айлана чөйрөнүн менталдык образы, алардын концептосферасынын жыйындысы. ДКС түзмө-түз, кыйыр да жолдор менен пайда болот.

2. Дүйнөнүн улуттук когнитивдик сүрөтү (ДКУС) – этностун, анын өкүлдөрүнүн концептосферасын түзгөн жалпы, туруктуу жана кайталанчу концепттердин жыйындысы. ДКУС элдин көз карашында, баалуулуктарында, каада-салттарында, жүрүм-турумунда, ой-пикирлеринде, паремияларында берилет.

---

3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДКС) – тилдик каражаттарда чагылдырылып, катталып, туруктуу мүнөзгө өтүп калган концепттер алкагы. ДТС улуттук, улут аралык, адамзаттык мүнөздө болот. Кээ бир окумуштуулар ДТСти анын гипероними ДС менен теңештирип коёт. Мисалы, В.В. Красных ДТС менен ДСти ажырым, бөлөк-бөлөк кароо керек дейт Мында ДТСДСтин бир түрү гана экендиги көңүлгө алынбаган. Элдин ойлоосу, ой-жүгүртүүсү тилсиз эле жүрөт, бирок тилде катталат, аталышка ээ болот, туюнтулат жана турпатташат. ДТС ДКСке салыштырмалуу чектүү, ДТСте урунтуктуу гана концепттер материалдашат, пикир алмашуунун каражаты болуп калат. Окумуштуулар белгилегендей, тилдик бирдиктин коммуникативдик баалуулугу ал туюнткан концепттин элдик маданият үчүн маанилүүлүгү менен байланышат. Тил дүйнөнү мүчөлөбөйт, бөлүштүрбөйт, топтоштурбайт же талдабайт. Ал когнитивдик мүчөлөөнү, талдоону, топтоштурууну чагылдырат, каттайт, вербалдаштырат(атайт), бөлүштүрүүнү белгилейт. “Тил болгону мындай мүчөлөштүрүү тууралуу сигнал берет. Язык лишь сигнализирует о таком членении” [3, 56-б.]. ДКС ДТСке карата негиз, база болот.

4. Дүйнөнүн көркөм сүрөтү да ДКСке багынычтуу. Аны көркөм өнөрдүн өкүлү ДКСтин негизинде жаратат, окуганда, көргөндө же укканда ага тиешелүү элестер рецепиенттин ойтутумунда пайда болот. Ал автордук чыгарма түрүндө берилет. Аны кабыл алуу коом тарабынан ишке ашат.

Булардан тышкары “дүйнөнүн сүрөтү”, “дүйнөнүн материалистик сүрөтү”, “дүйнөнүн астрономиялык сүрөтү”, “дүйнөнүн мифологиялык сүрөтү” ж.б. тектеш түшүнүктөр бар. Алар биздин ишке кыйыр тиешелүү, ошондуктан мында каралбайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Камбаралиева У.Ж. Когнитивдикт илими – Б., 2019 – 324 б.
2. Саматов К. Концепциялык лингвистика – Б.: Улуу тоолор, 2021 – 176 б.
3. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ, 2010. – 314 б.
4. Карасик В.И. Лингвистикалык жана маданий концепция изилдөө бирдиги катары [Текст]
5. В.И. Карасик, В.И. Слышкин // Когнитивдик лингвистиканын методологиясы
6. Красных В.В. "Чоочундардын" арасында "менчик": миф же чындык [Текст] / В.В.Красных - М.: Гнозис, 2003 - 375 б.
7. Ормокеева К. Лингвистикалык антропоцентризм – Б., 2016 – 345б.